

PROBLEM ATEIZMU PIERWOTNYCH PLEMION W ŚWIETLE BADAŃ ETNOLOGICZNYCH

W XVI, XVII i XVIII w. na terenie europejskim poczęły pojawiać się pierwsze relacje o egzotycznych ludach i obcych kulturach. Już wówczas zastanawiano się, czy pierwotne plemiona¹, o prymitywnej kulturze², znajdujące się na szczeblu gospodarki zbieraczo-łowieckiej, posiadają pojęcia religijne³. Następnie, na przełomie XIX i XX w., kiedy ukazały się pierwsze prace religioznawcze oraz powstały pierwsze katedry religioznawstwa⁴, jeszcze bardziej pasjonujące stało się pytanie: jak powstała religia w życiu pierwotnego człowieka? Na to pytanie usiłowały dać odpowiedź pewne teorie o pochodzeniu religii⁵, a różne kierunki ówczesne-

¹ Pojęcia „pierwotne plemiona” używamy tutaj w sensie etnologicznym (nie historycznym) w celu oznaczenia ludzi o najbardziej opóźnionej w rozwoju kulturze. Jak bowiem wykazują badania terenowe, istnieją wyraźne dane wyodrębniające pewne całości grup ludzkich jednorodnych pod względem kulturalnym, zwane plemionami. Por. B. Malinowski: *A Scientific Theory of Culture*. North Carolina 1944 s. 60.

² Pojęcie „prymitywna kultura” używamy w tym znaczeniu, że kultura ta zbliża się więcej do kultury pierwszego człowieka niż inne kultury bardziej rozwinięte. Pojęcie „prymitywność” oznacza po prostu minimum warunków (schronienie, ubranie, pożywienie, broń) koniecznych i wystarczających do odróżnienia okresu prakultury od działalności w ramach kultury. Tamże s. 64.

³ Na szczególniejszą uwagę w tym względzie zasługują relacje dwu misjonarzy (katolickiego i kalwińskiego). Relacje te zrazu wydają się przemawiać za tym, że w czasie swej działalności misyjnej napotkali oni niereligijne plemiona Indian. Jednakże szczegółowa analiza tekstów, przeprowadzona przez A. Metreaux, nie potwierdziła opinii o niereligijności plemion Indian, jak to — na marginesie tekstów misjonarzy — sugerowali glosatorzy. Zob. E. Nobrega: *Epistolae Japonicae de multorum gentiliū*. Lovanii 1569 s. 181; J. de Lery: *Un viaggio al Brasile*. Lion 1575 s. 99—113; R. Boccassino: *Etnologia religiosa*. Torino 1958 s. 121, 152.

⁴ Zob. Z. Poniałowski: *Wstęp do religioznawstwa*. Warszawa 1962 s. 19—43.

⁵ Ważniejsze spośród nich to:

a) Teoria mitologiczna M. Müllera. Opiera się na osiągnięciach językoznawstwa porównawczego. Nazwy i określenia wyrazów określają różne bóstwa

go religioznawstwa o orientacjach ewolucjonistycznych stawiały sobie dalsze pytania dotyczące etapów rozwojowych religii, wychodząc ze wspólnego założenia o pierwotnym ateistycznym stanie ludzkości, zachowanym u współcześnie żyjących pierwotnych plemion⁶. W celu uzasadnienia tak postawionej tezy uczeni ewolucjoniści niejednokrotnie powoływali się na dane etnologiczne podróżników⁷. Stąd na terenie etnologii powstał ważki problem wymagający gruntownego wyjaśnienia: czy istotnie teoria o pierwotnym ateizmie jako o stanie normalnym⁸ została po-

mitologiczne i niemitologiczne. Według mitologów przyrody nastąpiła personifikacja sił przyrody, takich jak burza, grzmot, błyskawica itp., według zaś mitologów astralnych miała miejsce personifikacja gwiazd i ciał niebieskich. Jedni i drudzy podkreślają wielkie wrażenie, pod jakim się człowiek znajdował, wykluczając zaś rozumowe podstawy jako składnik zjawisk religijnych. Zob. M. Müller: *Ursprung und Entwicklung der Religion*. Strassburg 1888.

- b) Teoria ewolucyjna. Na początku był człowiek-zwierz, alogiczny i niereligijny, który w swym rozwoju na ostatnim etapie — poprzez fetysyzm, animizm, manizm i magizm — przekształca się w człowieka monoteistę o wysokowartościowej etyce. Początkiem tej teorii na bazie filozoficznej były poglądy A. Comte'a. Zob. A. Comte: *Cours de philosophie positive*. Paris 1830.
- c) Teoria socjologiczna. Zjawiska i czynności życia społecznego uważane były przez niektórych socjologów za źródło pierwotnej religii. Pierwszym, który postawił taką tezę, był szkocki uczyony Robertson Smith. Myśl tę podjął, rozwinął i doprowadził do skrajności E. Durkheim twierdząc, że „to, co religijne, jest identyczne z tym, co społeczne”. Zob. E. Durkheim: *Les formes élémentaires de la vie religieuse*. Paris 1908. Por. Malinowski, jw. s. 19; tenże: *Magic, Science and Religion*. Glencoe 1949 s. 5.

⁶ Ewolucjoniści uważają, że cechą pierwotnej kultury była stadowość, promiskuizm, małżeństwo grupowe, rodzina konsangwinistyczna, kanibalizm, ateizm. W miarę rozwoju materialno-kulturalnego poczęła rozwijać się także kultura religijna według następujących stadiów:

- a) ateizm — fetysyzm — totemizm — szamanizm — antropomorfizm — monoteizm. Zob. J. Lubbock: *The Origin Civilization and the Pimitive Condition of Man*. London 1870.
- b) animizm — politeizm — monoteizm. Zob. E. B. Tylor: *Primitive Culture*. Oxford 1871.
- c) kult przodków — przebóstwianie wybitniejszych postaci — ich hierarchizacja — bóstwa — bóstwo. Zob. H. Spencer: *Principles of Sociology*. London 1876.
- d) magizm — wielobóstwo — jedynobóstwo. Zob. J. H. King: *The Surnatural: its Origine, Nature and Evolution*. London 1892.

⁷ Por. L. Kaczmarek: *Istota i pochodzenie religii*. Poznań 1958 s. 208; T. Tentori: *Il problema dell'ateismo primitivo*. W: *L'ateismo contemporaneo*. Torino 1967 s. 427—434.

⁸ W myśl teorii ewolucjonistycznej proces rozwoju religii był równoległy do procesu rozwoju materialno-kulturalnego. Stąd im niższy stopień cywilizacji i kultury, tym pierwotniejsza forma religii. Jeśli chodzi o ludzi pierwotnych, znajdowali się oni na tak niskim stopniu bytowania, że nie mogli posiadać religii w ogóle — był to ich stan normalny. Por. Kaczmarek, jw. s. 197.

twierdzona przez badania terenowe przeprowadzone wśród współczesnych plemion żyjących na stopniu prymitywnej kultury⁹.

Wyrazem „ateizm” oznaczano i oznacza się zjawiska różniące się niekiedy bardzo między sobą¹⁰. W dziejach bowiem myśli ludzkiej, poczynając od starożytności greckiej i rzymskiej poprzez okres średniowiecza i czasów nowożytnych¹¹ aż do doby współczesnej¹², zainteresowanie problematyką ateizmu ma swoją bogatą historię. Dlatego jest rzeczą bardzo trudną podać jakąś ścisłą definicję tego pojęcia na podstawie jedynie kryterium historycznego¹³. Natomiast na płaszczyźnie etnologii¹⁴ — której badania terenowe przeprowadzane wśród ludzi pierwotnych mają na celu empiryczne zbadanie wszelkich przejawów kultury tkwiącej w olbrzymiej różnorodności warunków życia danego ludu czy plemienia — zagadnienie ateizmu przedstawia się stosunkowo prosto. Mianowicie sprowadza się ono do rozwiązania następującej kwestii: czy dokładne badania terenowe wykazały, że istnieją plemiona pierwotne pozbawione pojęć o Istocie Najwyższej lub o istotach ponadziemskich, a w konsekwencji nie posiadającej więzi moralnej z tą istotą lub z tymi istotami. Jeśli etnologowie powyższy stan stwierdzą, mogą mówić o ateizmie jakiegoś plemienia. Przy czym powstaje dalsze pytanie: dlaczego dane plemię nie uznaje Istoty Najwyższej lub istot ponadziemskich; czy posiada ono jakąś motywację uzasadniającą ten stan rzeczy, czy też jest to raczej jakaś praktyczna postawa życiowa pozbawiona rozumowego uzasadnienia, a ukazująca się jedynie w sposobie postępowania¹⁵.

Na tej płaszczyźnie badań terenowych, które są jakby laboratorium warsztatu teoretycznego, problem ateizmu pierwotnych plemion nie po-

⁹ Por. Tentori, jw. s. 433 n.; A. Słomkowski: *Problem pochodzenia człowieka*. Poznań 1957 s. 96—102.

¹⁰ Por. KDK 19.

¹¹ Zob. A. Nowicki: *Historia ateizmu i krytyki religii*. W: *Ateizm a religia*. Warszawa 1957 s. 153—278.

¹² Wieloaspektowej problematyce współczesnego ateizmu poświęcona jest wielotomowa praca zbiorowa *L'ateismo contemporaneo* (Torino 1967).

¹³ Zob. W. Granaat: *Ateizm* (maszynopis, Biblioteka KUL) s. 1.

¹⁴ Etnologia w sensie szerokim jest nauką zajmującą się zjawiskami kultury pierwotnej i ludowej (ludoznawstwo — Völkerkunde). Dzieli się ona na etnografię, która zajmuje się opisem zjawisk bez pogłębiania przyczynowego i rozumowego, oraz etnologię ścisłą, która zjawiska kulturowe (ekonomiczne, religijne, estetyczne, językowe, socjologiczne itd.), ich przyczyny i racje syntetyzuje i porównuje, tworząc jednolitą budowę. Por. B. Radomski: *Słownik religiológiczny*. W: *Religie Wschodu*. Poznań 1962 s. 424.

¹⁵ Boccassino, jw. s. 120 n.; A. Anwander: *Il problema dei popoli atei*. W: *L'ateismo contemporaneo*, jw. s. 435.

siada jeszcze znamion usystematyzowanej teorii, stąd badacze terenowi używają ogólniejszego pojęcia „niereligijność” (niemieckie: *Religionslosigkeit*, holenderskie: *zonder religieusen*, włoskie: *senza religione*). Przy tym jednak należy zaznaczyć, że pojęcie „ateizm” i „niereligijność” w odniesieniu do ludów pierwotnych są pojęciami często używanymi zamiennie przez autorów interesujących się tą problematyką¹⁶.

Tak zarysowujący się problem ateizmu plemion pierwotnych skłonił etnologów do przeprowadzania dokładnych badań terenowych. Przegląd tych badań, chociaż zostanie przedstawiony w zarysie, pozwoli ogólnie zorientować się w problematyce ateizmu ludów pierwotnych.

Lud Wedda na Cejlonie, kilka plemion zamieszkujących dorzecza Nilu, niektóre plemiona Ameryki Południowej oraz plemię Ridan-Kubu na Sumatrze uznane zostały za nie posiadające religii w ogóle.

1. Życiem duchowym Weddów zainteresowało się kilku uczonych. Jedni zanotowali u Weddów przejawy życia religijnego, inni natomiast — nie napotkawszy u nich rodzimych objawów życia religijnego, lecz jedynie późniejsze, zapożyczone od ludów ościennych idee religijne — uznali ten lud za niereligijny. Po pierwszych badaniach P. Sarasina, który stwierdził, że „prawdziwi Weddowie żyjący w stanie naturalnym w rzeczy samej nie znają idei życia pozagrobowego”¹⁷, C. G. i B. Z. Seligmanowie przeprowadzili ponowne badania¹⁸. Informacje, które dostarczyli oni o kulturze Weddów, wskazują na to, że przynajmniej częściowo zachował się tam dawny zwyczaj składania ofiar prymitywnych¹⁹, zaś szczegóły na ten temat, podane później przez E. Rickstedta, jeszcze bardziej potwierdziły ich tezę²⁰. Tego zaś rodzaju ofiary połączone z modlitwą²¹ powszechnie przyjmowane są przez etnologów religii jako ofiary

¹⁶ N. Tomaseo: *Dizionario dei sinonimi della lingua italiana*. Milano 1947 s. 257.

¹⁷ *Die Veddas von Ceylon*. Bd. 3. Wiesbaden 1893 s. 497—511; tenże: *Über religiöse Vorstellungen bei niedrigsten Menschenformen*. W: *Verhandlungen des II. Internationalen Kongresse für Allgemeine Religionsgeschichte in Basel*. Basilea 1905 s. 124, 135 n. Por. H. C. Toys: *Introduction in the History of Religion*. Cambridge 1924 s. 623; L. Ruetimeyer: *Die Nigalweddas in Ceylon*. „Globus” 88: 1903 s. 201—261.

¹⁸ C. G. Seligman: *The Veddas*. Cambridge 1911; tenże: *The Veddas Cult of the Dead*. W: *Transactions of the 3-rd International Congress for the History of Religions*. Vol. 1. Oxford 1908 s. 30—59.

¹⁹ Po udanym polowaniu Weddowie składają Kande Yake'mu (Duchowi Prastarem), zwanemu wówczas Itale Yaka (Duch Strzały), najlepsze kawałki mięsa z grzbietu i piersi upolowanego zwierzęcia, łącząc ofiarę z modlitwą. Seligman: *The Veddas*, jw. s. 30—284.

²⁰ *Bei den letzten Ureinwohnern Ceylons*. „Atlantis” 2: 1930 s. 92.

²¹ Seligman: *The Veddas*, jw. s. 284.

charakterystyczne dla kultury pierwotnej²². Na podstawie tych danych oraz porównań z wierzeniami Pigmejów i Pigmoidów²³ można stwierdzić, że przynajmniej niektóre ugrupowania spośród Weddów składają ofiary z pierwocin plonów i łowów, właściwe dla religii pierwotnej. Chociaż nie zdołano w latach 1907—1908 zbadać wszystkich aspektów wierzeń Weddów, można się spodziewać, że podczas dalszych ewentualnych badań współczesnych etnologów wyłonią się nowe dane dotyczące ich religii, niemniej już teraz nie ulega wątpliwości fakt, że Weddowie posiadają wierzenia religijne²⁴.

2. Poczesne miejsce w badaniu kultury duchowej Niloków, czyli plemion zamieszkujących dorzecza Nilu²⁵, zajmuje S. W. Baker²⁶. W 1863 r. zatrzymał się on kilka tygodni u Latuków. Tutaj zainteresował się tym, czy obrzędy pogrzebowe, jakie u nich napotkał, związane są z jakąś wiarą w życie pośmiertne. W celu wyjaśnienia tej sprawy spotkał się z tubylczym wodzem Commoro i przeprowadził z nim dłuższą rozmowę na temat życia pozagrobowego. Na podstawie odbytej rozmowy Baker wystawił Latukom następującą opinię, rozciągając ją jednocześnie na inne plemiona Niloków: „Natura ludzka, oglądana w jej stanie prymitywnym wśród dzikich zamieszkujących ten kontynent (obszar dorzeczy Nilu), nie wznosi się ponad poziom zwierzęcy i nawet trudno ją porównywać ze szlachetnością psa. Negrowie nie mają nawet pojęcia o poszanowaniu spraw mających związek z pobożnością, miłością i ofiarą. Nie posiadają żadnego naturalnego odczucia religijnego, nie posiadają też jakiegokolwiek tradycji. Ich myśli są wyłącznie zaabsorbowane zwierzęcymi potrzebami codzienności”²⁷. Te poglądy Bakera utrzymywali i rozpowszechniali niektórzy uczeni, zwłaszcza znany zwolennik ewolucjonizmu materialistycznego — Ch. Latourneau²⁸. Natomiast współcześni etnologowie, jak np. C. G. Seligman²⁹ i L. Molinaro, w pracach swoich nawet nie wymie-

²² Por. T. Chodzidło: *Ofiara u najstarszych ludów*: „Collectanea Theologica” 30: 1959 s. 138—169.

²³ W. Schmidt: *Die Wedda*. W: *Der Ursprung der Gottesidee*. Bd. 3. Münster 1926 s. 318—328.

²⁴ A. Roussel: *La religion vedique*. Paris 1909 s. 312.

²⁵ Większość ludów zamieszkujących ongiś Sudan anglo-egipski, począwszy od 12 równoleżnika na północ, oraz niektóre ludy Ugandy zaliczane są do grupy Niloków. Ponieważ wiele z tych ludów zamieszkuje wzdłuż dorzeczy Nilu, stąd ich ogólna nazwa nadana całej grupie. Posiadają one tę samą kulturę. Starsi badacze nie wyróżniali ich spośród innych ludów Afryki Centralnej. Por. Boccassino, jw. s. 142.

²⁶ *The Albert N'Yanza*. London 1866.

²⁷ Tamże s. 246.

²⁸ *Science et materialisme*. Paris 1879 s. 314.

²⁹ C. G. i B. Z. Seligman: *Pagan Tribes of the Nilotic Sudan*. London 1932

niąją Bakera. Z etnologicznego bowiem punktu widzenia rozmowa Bakera z wodzem Commoro nie posiada takiej wartości poznawczej, by na podstawie jej można było określić kulturę duchową, a tym bardziej religię Latuków; tłumacz Bakera pochodził z obcego plemienia Bari, ponadto wiele terminów użytych przez Bakera, np. „duchy wyższe”, „duchy dobre i złe”, „życie przyszło po śmierci” itp., jak wykazały późniejsze badania, nie mogło być zrozumianych ani przez obcoplemiennego tłumacza, ani przez tubylczego wodza Commoro. Poza tym L. Molinaro, który bezsprzecznie jest najlepszym znawcą Latuków, gdyż spędził wśród nich wiele lat, z naciskiem podkreśla naturalną obronność tubylców przed wyjawieniem swoich wierzeń, i to do tego stopnia, że właściwy nurt ich życia religijnego jest skrzętnie ukrywany przed przygodnymi przybyszami³⁰. Jednakże naukowa sława Bakera i jego poczytne publikacje sprawiły, że szeroko rozpowszechniła się opinia, iż ludność zamieszkująca tereny wzdłuż dorzeczy Nilu stoi na najniższym poziomie intelektualnym i moralnym, pozbawiona jest jakichkolwiek wierzeń religijnych. Co więcej, opinię tę utrzymywano jako pewnik naukowy, najpierw rozpowszechniany przez wspomnianego już Ch. Latourneau, a potem przez uczonych tej miary, co E. B. Taylor i J. Lubbock³¹. Równocześnie pominięto zupełnym milczeniem wielu badaczy terenowych, którzy przed Bakerem zebrali sporo wiadomości właśnie o stanie religijnym tzw. Niloków. W świetle tych nie wziętych pod uwagę źródeł okazało się, że treść niektórych obrzędów spotykanych u Niloków, a opisana przez Bakera i — jak się również okazało — przez niego nie zrozumiana, ma charakter wybitnie religijny³². Na szczególniejszą uwagę pod tym względem zasługują relacje, jakich dostarczyli A. Kaufmann³³, G. Beltrame³⁴, G. Casati³⁵, R. Gessi³⁶, F. S. Geyer³⁷, D. Sorur Pharin Den³⁸, D. Westermann³⁹,

³⁰ L. Molinaro: *I Madi*. „Nigrizia” 1927; tenże: *I Diginga*. „Anthropos” 30: 1935 s. 421—434; tenże: *Appunti circa gli usi, costumi e idee religiose dei Lotuco dell'Uganda*. Tamże 35—36: 1940—41 s. 166—201.

³¹ Por. Radomski, jw. s. 420.

³² Krytycznego opracowania tych źródeł dokonał R. Boccassino: *Il contributo delle antiche fonti sulla religione dei Latuca, Obbo, Bari, Denca, Nuer e altre popolazioni nilotiche fornita dai Musei di etnografia*. „Annali Lateranensi” 17: 1953.

³³ *Das Gebiet des Weissen Flusses und dessen Bewohner*. Breslau 1862.

³⁴ *Il Sennaar e lo Sciangallah*. Verona 1879.

³⁵ *Dieci anni in Equatoria e ritorno con Emin Pascia*. Milano 1891.

³⁶ *Sette anni nel Sudan Egiziano*. Milano 1891.

³⁷ *Favole e racconti del Sudan*. „Nigrizia” 9: 1891 s. 132; tenże: *Credenze religiose dei Neri pagani del Sudan*. Tamże 14: 1896 s. 176—183.

³⁸ *Opere di Daniele Sorur* (Afrykańskie Archiwum Misyjne w Weronie, manuskrypt).

³⁹ *The Shilluk People, their Language and Folklore*. Philadelphia 1912.

H. J. Driberg⁴⁰, P. F. S. Magagnotto⁴¹, J. P. Crazolare⁴², R. Boccassino⁴³, A. Negri⁴⁴, A. Malandra⁴⁵ oraz E. E. Evans-Pritchard⁴⁶. Na podstawie ich prac można ustalić najbardziej istotne elementy religijności Niloków: wiara w Istotę Najwyższą, kult zmarłych oraz kult duchów przyrody⁴⁷.

3. Wiele razy z bezkompromisową stanowczością podtrzymywano tezę, że także Indianie Ameryki Południowej byli ludźmi niereligijnymi. Tę teorię rozpowszechniły pamiętniki K. Darwina. Na podstawie swoich dwumiesięcznych badań odniósł on wrażenie, że najbardziej pierwotne ludy Ziemi Ognistej nie posiadają żadnych pojęć religijnych⁴⁸. To samo utrzymywano następnie o Indianach Tupinamba⁴⁹ i Czama⁵⁰.

Jeśli chodzi o Jamanów, M. Gusinde i W. Koppers, badając ludy Ziemi Ognistej, dowiedli, że uznają oni istnienie Istoty Najwyższej, której

⁴⁰ *The Lango*. London 1923.

⁴¹ *Dal fiume delle Gazzelle, il sentimento religioso tra i Giur*. Padova 1926.

⁴² *Beiträge zur Kenntnis der Religion und Zauberei bei den Schilluk*. „Anthropos” 27: 1932 s. 183—211, 881—897.

⁴³ *Alcune notizie sui Dinka*. „Annali del R. Istituto Superiore Orientale di Napoli” 1935; tenże: *La mitologia degli Acioli dell’Uganda*. „Anthropos” 1938; tenże: *La preghiera degli Acioli dell’Uganda*. „Annali Lateranensi” 1949; tenże: *Descrizione della cerimonia di riconciliazione*. „Afrikanische Studien” 1955; tenże: *La vendetta del lacen e la sua espulsione secondo gli Acioli dell’Uganda*. W: *Die Wiener Schule der Völkerkunde der Universität Wien*. Horn-Wien 1956.

⁴⁴ *Alcuni tratti caratteristici della religione e della magia presso la tribù degli Acioli*. „Annali Lateranensi” 1937.

⁴⁵ *Il culte degli antenati tra gli Acioli del Distratto di Gulu*. „Nigrizia” 1938—1939.

⁴⁶ *Nuer Totemism*. „Annali Lateranensi” 1949; tenże: *An Note on Nuer Prayers*. „Man” 1952; tenże: *The Nuer Conception of Spirits in its Relation to the Social Order*. „American Anthropologist” 1953; tenże: *Nuer Religion*. Oxford 1956.

⁴⁷ Dane biograficzne i bibliograficzne o badaczach Niloków oraz zestaw osiągnięć naukowych podał w swojej pracy R. Almagia: *Gli Italiani nel bacino mediterraneo superiore del Nilo (1840—1890)*. W: *L’opera degli Italiani per la conoscenza dell’Egitto e per il suo risorgimento civile ed economico*. Roma 1926.

⁴⁸ Por. A n w a n d e r, jw. s. 436; E. B u l a n d a: *Pojęcie religii, jej geneza i rozwój*. W: *Religie Wschodu* s. 60.

⁴⁹ Nazwa Tupinamba obejmuje wszystkich Indian z grupy językowej tupi guarani. W XVI w. żyli oni wzdłuż wybrzeża brazylijskiego począwszy od ujścia rzeki Amazonki aż po Cananea (dzisiejsze São Paulo). Zob. B o c c a s s i n o: *Etnologia religiosa*, jw. s. 151.

⁵⁰ „Urodzeni tam (Indianie Czama) nie uznają Boga ani w sobie, ani poza sobą i dlatego nazwałem ich ludźmi bez Boga” (G. T e s s m a n n: *Menschen ohne Gott*. Stuttgart 1928 s. 183). Por. tenże: *Die Indianer Nordost-Perus*. Hamburg 1930; tenże: *Die Urkulturen der Menschheit und ihre Entwicklung*. „Zeitschrift für Ethnologie” 60: 1939 s. 132.

oddają cześć⁵¹. A. Metreaux w swojej obszernej i wyczerpującej monografii o Indianach Tupinamba zebrał i krytycznie opracował relacje podróżników i misjonarzy o tych ludach, dochodząc do uzasadnionego wniosku, że posiadały one bogatą tradycję religijną⁵². W odniesieniu zaś do Indian Czama tezy G. Tessmanna o ich niereligijności podważyli wybitni etnologowie, zwłaszcza K. T. Preuss⁵³.

4. W latach 1906-1931 G. J. van Dongen, holenderski urzędnik kolonialny, interesował się wieloma przejawami życia plemion Kubu na Sumatrze, między innymi problemami ich religii. On też na podstawie dokonanych obserwacji doszedł do wniosku, że jedno z licznych plemion Kubu, mianowicie koczownicze plemię Ridan-Kubu, jest niereligijne⁵⁴. Niektórzy etnologowie mają zastrzeżenia co do metodycznej poprawności przeprowadzonych przez van Dongena badań⁵⁵. Przyjmując za van Dongenem tezę o niereligijności Ridan-Kubu, należałoby w konsekwencji przyjąć i to, że w ogólnym środowisku plemion Kubu (około 7300 osób żyjących na stosunkowo niewielkim obszarze 30 tys. km²) jedynie 30 osobom z plemienia Ridan-Kubu zupełnie nie był znany powszechnie przyjęty i od stuleci ogólnie respektowany model kulturalno-religijny wszytkich innych plemion Kubu⁵⁶. Wreszcie, uwzględniając związki kulturowe między Kubu a Jakudnami z Malakki, należy Kubu traktować jako

⁵¹ M. Gusinde: *Die Feuerland Indianer*. Mödling 1931; tenże: *Urmenschen in Feuerland*. Wien 1946; W. Koppers: *Die feuerlandreise von Gusinde-Koppers zu Anfang 1922*. „Anthropos” 16—17: 1922 s. 520—524; tenże: *La religion et l'Étre Suprême chez les Yagans*. W: *Études*. Paris 1922 s. 152—165; tenże: *Unter Feuerland-Indianern*. Stuttgart 1924; tenże: *Pädagogik in den Urkulturen, besonders bei den Yamana auf Feuerland*. W: *Österreichische Pädagogische Warte*. Wien 1927 s. 1—6; tenże: *Sur l'origine de l'idée de Dieu*. W: *Nova et Vetera*. Fribourg 1943. s. 260—291; tenże: *Die englisch-anglikanische Mission under den Yamana auf Feuerland*. „Jahrbuch von St. Gabriel” t. 3 s. 121—151; tenże: *La religione dell'uomo primitivo*. Milano 1947; tenże: *Gottesglaube und Gebete der Yamana auf Feuerland*. Düsseldorf 1926; tenże: *Der Urmensch und sein Weltbild*. Wien 1949.

⁵² A. Metreaux: *La religion des Tupinamba et ses rapports avec celle des autres tribus Tupi-Guarani*. Paris 1928.

⁵³ Günter Tessmann: *Menschen ohne Gott*. „Bassler-Archiv” 12: 1928 s. 89. Por. W. Schmidt: *Die Indianer Nordost-Perus*. „Anthropos” 29: 1934 s. 257—261; tenże: *Der Ursprung der Gottesidee*. Bd. 2. Münster 1926 s. 873; R. Boccassino: *La religione dei Primitivi*. W: *Storia delle religioni*. T. 1. Torino 1954 s. 120—141.

⁵⁴ *Bijdrage tot de kennis van de Ridan-Koeboes*. „Tijdschrift voor het Binnenlandsch Bestuur” 1—6: 1906 s. 25—253.

⁵⁵ B. Vroklage: *Die angebliche Religionslosigkeit der Ridan-Kubu von Sumatra*. „Anthropos” 41—44: 1946—1949 s. 41—48.

⁵⁶ H. H. Keereweer: *De Koeboes in de Onder-Afdeeling Moesi Ilir en Koeboestrecken*. „Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde van Nederlandsch-Indie” 99: 1940 s. 357—396.

jeden lud, który posiadał względnie wysoki poziom kulturalny. Jeśli zaś stwierdzono, że istnieli Kubu na niskim poziomie rozwoju kulturalnego, to na podstawie przekazów tradycji tubylczej trzeba wziąć pod uwagę degenerację kulturalno-religijną, jaka niewątpliwie miała miejsce w okresie wielowiekowych represji ze strony malajskich i jawajskich mahometan. W wypadku zaś Ridan-Kubu degeneracja ta prawdopodobnie posunęła się tak daleko, że mogli oni — o ile wyjdzie się z założenia, że relacje van Dongena o niereligijności tego plemienia nie budzą żadnych zastrzeżeń — utracić wszelką religijność. W mniemaniu bowiem etnologów relacja między religią a kulturą jest dwustronna do tego stopnia, że zanik religii wraz z kulturą jest możliwy⁵⁷. Biorąc to wszystko pod uwagę, tezę van Dongena o ateizmie Ridan-Kubu przyjmuje się na terenie etnologii co najmniej z uzasadnioną powściągliwością, a nawet jako niewiarygodną⁵⁸.

Udział etnologów w badaniu ateizmu ludów pierwotnych, choć głównie objął plemiona zamieszkujące Cejlon, dorzecza Nilu, Amerykę Południową oraz Sumatrę, nie ograniczał się tylko do wymienionych rejonów. Nad wyjaśnieniem tego problemu pracowali etnologowie także w Gujanie, w Etiopii, wśród Eskimosów⁵⁹, u plemienia Botokudów, pośród szczepów Buandik i Kurnai oraz w innych częściach świata⁶⁰.

Podczas lektury prac wyżej wymienionych uczonych odnosi się wrażenie, że proces badań przebiegał wszędzie mniej więcej tak samo: pierwsze (krótkotrwałe i powierzchowne) badania wykazywały niereligijność danego plemienia, następne zaś (dłuższe i bardziej gruntowne) przynosiły zawsze — niekiedy niezwykle bogate — wiadomości o religii danego ludu i jej różnorodnych przejawach⁶¹.

⁵⁷ P. Schebesta: *Die Orang-Kubu auf Sumatra kein eigentliches Urvolk*. „Anthropos” 20: 1925 s. 1128—1130; tenże: *Kubu und Jakud (Jakun) als Protomalayen*. „Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien” 56: 1926 s. 192—201.

⁵⁸ H. Brunka: *Problemy ateizmu plemienia Ridan-Kubu na Sumatrze w badaniach etnologów*. Lublin 1970 (maszynopis, Biblioteka KUL).

⁵⁹ Por. J. Kruszyński: *Studia nad porównawczą historią religii*. Poznań 1926 s. 137.

⁶⁰ Por. Kaczmarek, jw. s. 209.

⁶¹ Weddowie — pierwsze badania braci P. i F. Sarasinów trwały tylko dwa miesiące: marzec—maj 1890. Ponowne badania w latach 1907—1908 przeprowadzone zostały przez małżonków C. G. i B. Z. Seligmanów. Por. F. Speiser: *Dr Fritz Sarasin 1849—1942*. „Verhandlungen der Naturforschenden Gesellschaft in Basel” 54: 1943 s. 222. Nilokowie — S. W. Baker zatrzymał się u jednego tylko plemienia (Latuka) na okres kilku tygodni. Następni badacze, którzy wśród Niloków przeprowadzili badania, to A. Vinco — dwa lata, A. Kaufmann — cztery lata, J. Beltrame — łącznie siedem lat, D. Sorur — trzynaście lat. Por. Boccassino: *Etno-*

Ponadto należy zaznaczyć, że ci spośród wymienionych uczonych, którzy orzekli, że dany lud czy plemię jest niereligijne, nie przybyli do tychże ludów czy plemion w celu przeprowadzenia badań etnologicznych. Sarasinowie na Cejlonie prowadzili badania prehistoryczne⁶², Baker nad Nilem zdobywał dane geograficzne o tym obszarze⁶³, Darwin w Ziemi Ognistej badał florę i faunę⁶⁴, zaś van Dongen był wyższym urzędnikiem holenderskiej administracji kolonialnej na Sumatrze⁶⁵.

Podsumowując przedstawione tutaj w zarysie dzieje badań nad ateizmem ludów pierwotnych, należy stwierdzić, że walor metodyczny przeprowadzanych badań terenowych w poszukiwaniu ludów niereligijnych dopóty był niezadowalający z etnologicznego punktu widzenia, dopóki tego rodzaju badania nie zostały przeprowadzone w sposób metodycznie poprawny⁶⁶. Gdy sprawę badań nad religiami ludów pierwotnych oparto na faktycznych osiągnięciach etnologicznych⁶⁷, zaniechawszy naginania faktów do z góry powziętych pojęć i konstrukcji myślowych, a uwzględnivszy realizm, rzeczowość i bezstronność — problem ateizmu ludów pierwotnych na terenie etnologii właściwie przestał istnieć. Wprawdzie współcześnie pojawiają się publikacje mówiące o stopniowym rozwoju idei religijnych u ludów pierwotnych, począwszy od stadium niereligijności, lecz nie wnoszą one nic nowego poza to, co już zostało powiedziane w XIX wieku.

logia religiosa, jw. s. 129—151. Indianie — K. Darwin przebywał pierwszy raz u Indian Ziemi Ognistej jeden miesiąc (połowa grudnia i stycznia 1832—33), a za drugim razem około piętnastu dni (koniec maja do 10 czerwca 1833). G. Tessmann prowadził swoje badania u Indian Czama około dziesięciu miesięcy, interesując się w tym czasie kulturą materialną około pięćdziesięciu plemion rozproszonych na tak wielkim obszarze jak całe Niemcy. Tymczasem M. Gusinde i W. Koppers prowadzili prace badawcze wśród Indian Ziemi Ognistej łącznie około dwudziestu lat. Por. Boccassino: *Etnologia religiosa*, jw. s. 121, 161; E. Bulanda, jw. s. 60 n. Kubu — badania etnograficzne u plemienia Ridan-Kubu przeprowadził G. J. van Dongen dwukrotnie: pierwszy raz 24, 25 i 26 stycznia, a drugi raz 27 i 28 lutego 1906 roku. Tak krótkotrwałe badania uważa się za nie wystarczające do uzasadnienia niereligijności plemienia Ridan-Kubu. Por. Brunka, jw. s. 27—85.

⁶² Speiser, jw. s. 222.

⁶³ Boccassino: *Etnologia religiosa*, jw. s. 129.

⁶⁴ Bulanda, jw. s. 60.

⁶⁵ Speiser, jw. s. 225; Anwander, jw. s. 436; Tentori, jw. s. 427.

⁶⁶ Boccassino: *Etnologia religiosa*, jw. s. 165.

⁶⁷ Wyczerpująca informacja bibliograficzna o osiągnięciach etnologicznych w dziedzinie badań nad religiami zawarta jest w *International Bibliography of the History of Religions* (Leiden 1954).

THE PROBLEM OF ATHEISM AMONG PRIMITIVE TRIBES
IN THE LIGHT OF ETHNOLOGICAL STUDIES

SUMMARY

The article presents a historical outline of the treatment of problems of atheism among primitive tribes in the light of ethnological studies. The survey of these studies included the tribes inhabiting Ceylon, the basin of the Nile, South America, and Sumatra. The author provides information about the literature available on the subject and about its basic contents. The literature points out, among other things, the fact that the treatment does not have the features of a systematized theory; rather the problem is the object of ethnographic speculations in the area of investigating the manifestations of primitive culture.
